

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА НАВЧАННЯ

УДК 37.017.4:[37.091.313:811.016]

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15255720>

Інтеграція громадянозначних елементів у вивченні української та іноземних мов здобувачами загальної середньої та вищої освіти

Мішеніна Тетяна Михайлівна

доктор педагогічних наук, кандидат філологічних наук, професор,
в. о. завідувача кафедри української мови,
Криворізький державний педагогічний університет,
м. Кривий Ріг, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-5992-4035>

Скидан Сергій Олександрович

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних та загальноправових дисциплін,
Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ,
м. Кривий Ріг, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-9478-5341>

Прийнято: 09.04.2025 | Опубліковано: 19.04.2025

Анотація. Публікація присвячена розв'язанню питання шляхів інтеграції громадянознавчих елементів у зміст навчальних предметів в умовах закладу загальної середньої освіти, навчальних дисциплін в умовах закладу вищої освіти.

Досягнення системності впровадження громадянознавчих елементів у викладанні української та іноземних мов на інтегральній основі вможливить вироблення громадянської спрямованості здобувачів загальної середньої, здобувачів вищої освіти. **Метою статті** є розкритті змісту громадянознавчих знань у вивченні здобувачами загальної середньої та вищої освіти української та іноземних мов на інтегративній основі. **Методи.** Досягненню мети слугували використані методи аналізу й синтезу психолого-педагогічної літератури задля з'ясування базових понять громадянськості, при класифікації патріотичних настанов; описовий, який дозволив висвітлити механізми ословлення демократичних цінностей у соціогуманітарних науках, мистецькій царині. **Результати.** Реалізація міждисциплінарних зв'язків уможливлює засвоєння знань про національні й загальнолюдські цінності, спонукають на прикладі текстових зразків (українського або світового письменства; історичних пам'яток, правових текстів тощо) до осмислення поняття демократії, розгляду механізмів реалізації громадянських прав, дотримання громадянських обов'язків відповідно до законодавства. Робота з текстами у вивченні української й іноземних мов уможливлює спостереження над змістовими реляціями, що визначають громадянські цінності, настанови, культурно-історичні й ідеологічні імперативи.

У вивченні української й іноземних мов інтеграція громадянознавчих елементів апелює також до формування національної особистості, яка позиціонує себе як представник лінгвокультури, свідомий громадянин, здатний на ініціацію дій задля відтворення комунікації (конструктивний діалог із використанням термінів юридичної, культурно-історичної галузі) як громадянина з державою.

Інтегративне подання інформації у вивченні української та іноземних мов апелює до вивчення культурно-історичного спадку націй, вироблення шанобливого ставлення до надбань у царині розвитку демократичних цінностей,

спостереження над художньо відтвореними реалізаціями цих цінностей у творах письменства.

Інтеграція громадянознавчих знань полягає також в тематичній реляції, що досягається в обговоренні художнього твору з позиції громадянського дискурсу. Теми, запропоновані для розгляду при аналізі художнього твору, визначають розгляд національних цінностей суспільства, загальнолюдських цінностей; зміст законів і їх роль у житті суспільства; процеси прийняття суспільних рішень, визначених громадською одностайністю; модель громадянина, відтворена у художньому сюжеті. Вербалізація громадянських цінностей визначає навчальну інтеракцію на рівні громадянської ідентифікації, громадянського обов'язку як складника патріотичної культури.

***Ключові слова:** громадянська освіта, громадянська спрямованість, громадянська компетентність, національна особистість, художня література, міждисциплінарні зв'язки, інтегроване навчання, заклад загальної середньої освіти, заклад вищої освіти, соціогуманітарні науки.*

Integration of civic elements in the study of Ukrainian and foreign languages by students of general secondary and higher education

Tetiana Mishenina

Doctor of Pedagogic Sciences, Candidate of Philological Sciences, Professor,

Acting Head of the Department of Ukrainian Language,

Kyryvyi Rih State Pedagogical University,

50000, Kyryvyi Rih, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0002-5992-4035>

Serhiy Skidan

Doctor of Pedagogic Sciences, Professor,
Professor at the Department of Ukrainian language,
Kryvyi Rih Educational and Research Institute of Donetsk State University
of Internal Affairs,
Kryvyi Rih, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-9478-5341>

Abstract. *The publication is devoted to solving the issue of ways to integrate civics elements into the content of academic subjects in a general secondary education institution, and academic disciplines in a higher education institution. Achieving systematic implementation of civics elements in teaching Ukrainian and foreign languages on an integrated basis will enable the development of civic orientation among secondary school students and higher education students. **Methods.** The goal was achieved by using methods of analysis and synthesis of psychological and pedagogical literature to clarify the basic concepts of citizenship, in the classification of patriotic guidelines; descriptive, which allowed to highlight the mechanisms of articulating democratic values in the socio-humanitarian sciences, and the artistic field. **Results.** The implementation of interdisciplinary connections makes it possible to acquire knowledge about national and universal values, encourages, using the example of textual samples (Ukrainian or world literature; historical monuments, legal texts, etc.), to understand the concept of democracy, consider mechanisms for implementing civil rights, and comply with civic duties in accordance with the law. Working with texts in the study of Ukrainian and foreign languages makes it possible to observe the semantic relations that determine civic values, guidelines, cultural-historical, and ideological imperatives.*

In the study of Ukrainian and foreign languages, the integration of civics elements also appeals to the formation of a national-speaking personality who

positions himself as a representative of linguistic culture, a conscious citizen, capable of initiating actions to recreate communication (constructive dialogue using the terms of the legal, cultural and historical field) as a citizen with the state. Integrative presentation of information in the study of Ukrainian and foreign languages appeals to the study of the cultural and historical heritage of nations, the development of a respectful attitude towards achievements in the field of the development of democratic values, and the observation of artistically reproduced realizations of these values in works of literature.

The integration of civic knowledge also consists in the thematic relation achieved in discussing a work of art from the perspective of civic discourse. The topics proposed for consideration in the analysis of a work of art determine the consideration of the national values of society, universal human values; the content of laws and their role in the life of society; the processes of making public decisions determined by public unanimity; the model of a citizen reproduced in the artistic plot.

The verbalization of civic values determines educational interaction at the level of civic identification and civic duty as a component of patriotic culture.

Keywords: *civic education, civic orientation, civic competence, national-language personality, fiction, interdisciplinary connections, integrated learning, general secondary education institution, higher education institution, social and human sciences.*

Постановка проблеми. Громадянознавчу освіту здобувачів загальної середньої і вищої освіти реалізують на інтегративній основі [1; 3; 15; 16]. У навчанні мови (української / іноземної) формування громадянської компетентності апелює насамперед до осмислення ключових понять, що утворюють семантичне поле громадянськості (*держава, громадянин, патріот, мовний патріотизм, націомовна особистість, громадянський обов'язок, права й*

обов'язки, демократичні цінності, національні цінності, державницька національна ідея тощо).

У вивченні мови здобувачі освіти шляхом спостереження над мовним матеріалом ознайомлюються зі структурно-семантичними характеристиками термінів, особливостей їх функціонування; використовують терміни задля формулювання питань громадянського спрямування (механізми реалізації й захисту прав і свобод людини; розгляд понять людини і громадянина; визначення рис демократичного суспільства; сутність демократії, демократичні цінності у сучасному полікультурному світі; мовна поведінка громадянина).

Міжпредметні зв'язки у вивченні української та іноземних мов здобувачами загальної середньої та вищої освіти уможлиблюють ґрунтовний розгляд проблем громадянознавчого змісту через аналіз мовних номінацій явищ і понять політико-ідеологічної, культурно-історичної тематики, продукування текстів із викладенням власної позиції стосовно розкриття розглядуваної проблеми громадянської освіти на основі текстового матеріалу.

Добір дидактичного мовного ресурсу на основі текстів художньої літератури (українського / зарубіжного письменства) [9; 20], історичного матеріалу [2; 7] апелює до застосування алгоритмів мовностилістичного й літературознавчого аналізу художніх текстів задля осмислення громадянознавчих знань. У такий спосіб досягається високий рівень засвоєння поліпредметних знань, з одного боку, долається суперечність між змістом громадянознавчих освітніх елементів і дидактичним ресурсом соціогуманітарних предметів, на основі якого здобувачі розв'язують завдання, спрямовані на вироблення компетентностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психолого-педагогічні розвідки науковців, у яких розглянуто питання сутності громадянської компетентності (В. Й. Кульчицький [7, с. 133–141]; І. О. Кучинська [8], Т. П. Магдич [10, с. 77–81], Т. О. Ремех [17, с. 34–40]), громадянської

відповідальності, дозволяють окреслити семантичне поле громадянськості, з'ясувати чинники, що визначають розвиток громадянської спрямованості особистості: становлення ідентифікації особистості, усвідомлення причетності до національного культурно-історичного спадку, ієрархізація громадянських цінностей і їх інтеоріоризація.

Реалізації міжпредметних зв'язків у вивченні гуманітарних предметів сприяли результати наукового пошуку дослідників (Т. І. Гундорова [9], В. І. Новосьолова [12, с. 313–316], Н. М. Сизоненко, М. А. Антонюк [20, с. 169–172]), що у вивченні проблем громадянської освіти уможлиблює вироблення громадянської компетентності здобувачів освіти як «інтегрованої здатності людини до громадянського залучення, що складається із системи окремих компетентностей, які забезпечують таку здатність» [14, с. 203].

Аналіз проблем громадянської освіти, підкреслює С. І. Позняк, визначає культурно-історичний, політико-правовий і соціологічний вектори розгляду (соціальні завдання визначають компоненти громадянської компетентності на рівні знань і розуміння, ставлень, умінь (оцінка власної спроможності), рефлексії) [14, с. 203–204].

Інтеграція громадянознавчих елементів у навчальні предмети гуманітарного напрямку апелює до ґрунтовного вивчення понять «історична пам'ять», «націомовна особистість», «патріотизм», «державницька національна ідея», «громадянське суспільство» (Н. В. Бондаренко [1, с. 2–7], Н. М. Чернуха [22]).

Практика використання дидактичного контенту у вивченні української та іноземних мов засвідчує ефективність використання текстів вітчизняного й зарубіжного письменства (А. В. Матюшенко [11, с. 165–169], А. Ю. Скачков [21, с. 135]) у розгляді громадянознавчих понять, досягнена тематичною спрямованістю окремих тем і власне предмета, виробленням громадянських чеснот (громадянських цінностей, патріотичних настанов).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри напрацювання методистів у напрямі імплементації громадянознавчих елементів у зміст навчальних предметів, низка питань залишається розв'язаною. Зокрема, у вивченні здобувачами української та іноземних мов добір громадянознавчого навчального ресурсу необхідним є розроблення відповідних алгоритмів його аналізу, як-от: мовностилістичний аналіз текстових фрагментів, які репрезентують базові поняття в межах семантичного поля громадянськості (демократичні цінності, громадянська спрямованість, громадянська ідентифікація, патріотичні настанови; проєктування життєвого шляху громадянина, національна особистість, мовний патріотизм тощо); уведення тезаурусу громадянської освіти до змісту навчальних предметів української й іноземних мов на рівні лексикографічної роботи, а також у межах інтегративного вивчення термінології. Реалізація міжпредметних зв'язків на основі використання художніх текстів має спиратися на систему критеріїв у їх доборі, зокрема: художні тексти на історичну тематику; тексти, що містять культурно-історичну інформацію. Відповідно, слід сформувати рекомендовану базу текстового супроводу громадянського спрямування для здобувачів освіти у вивченні української та іноземних мов. Потребує ґрунтовного розгляду проблема узгодження тематичного матеріалу, виучуваного в навчанні історії України, зарубіжної історії, української / зарубіжної літератури в закладі загальної середньої освіти; міждисциплінарного узгодження виучуваних соціогуманітарних курсів у вищій школі, що має забезпечити подальший фаховий поступ (має вияв у вмінні самостійно здобувати знання на міжпредметній основі, використовувати досвід аналізу дидактичного матеріалу задля розв'язання фахово орієнтованих завдань).

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в розкритті змісту громадянознавчих знань у вивченні здобувачами

загальної середньої та вищої освіти української та іноземних мов на інтегративній основі.

Основними завданнями є:

- проаналізувати психолого-педагогічну літературу задля з'ясування понять семантичного поля громадянськості;
- подати опис міжпредметних тематичних співвідношень громадянознавчого спрямування (на прикладі української й іноземної мови, української літератури й історії України), імплементовані у зміст навчального контенту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Громадянська спрямованість є комплексною характеристикою особистості, що відображає її усвідомлення прав, обов'язків та відповідальності перед суспільством. Узаємозв'язок між громадянською позицією й подальшою реалізацією людини в соціальному середовищі полягає в тому, що внутрішньо засвоєні цінності громадянськості стають особистим надбанням та визначають рівень моральності особи (усвідомлення соціальної ролі громадянина). Як доводять психологічні дослідження [18; 19], моральність і відповідальність є взаємопов'язаними характеристиками особистості.

Актуалізація громадянської спрямованості зумовлена «здатністю особистості до активної соціалізації» [18, с. 19]. Окреслена здатність має вияв я на рівні особистісного ставлення до суспільних процесів, усвідомлення власного життєвого досвіду крізь призму сформованих ідеалів, розуміння понять, пов'язаних із громадянською свідомістю, а також готовності до активної участі в суспільному житті держави.

Із правової та історичної точки зору громадянські цінності виражаються в розумінні державного устрою, прав та обов'язків громадянина, а також у готовності захищати національні інтереси. Вияви громадянської активності охоплюють:

- усвідомлення себе повноправним членом суспільства;
- реалізацію активної громадянської позиції через вчинки та дії;
- участь у громадських ініціативах і процесах державотворення.

Літературні твори та мистецтво у вивченні української та іноземних мов є важливими засобами формування громадянських цінностей, оскільки допомагають осмислювати суспільні процеси, розвивають критичне мислення та мотивують до патріотичних дій.

Формування громадянських цінностей залежить від вікових особливостей особистості. Молодші школярі засвоюють норми моралі переважно через наслідування поведінки дорослих, засвоєння правил комунікативного кодексу; учні основної школи осмислюють громадянські поняття, регулюючи поведінку відповідно до окреслених настанов; старшокласники пов'язують громадянську активність із професійною самореалізацією й суспільною відповідальністю.

Мовно-літературна підготовка здобувачів загальної середньої і вищої освіти апелює до формування цілісної особистості, свідомого громадянина, який має відповідні знання про права й обов'язки, механізми захисту прав, виявляє свідоме ставлення до виконання громадянського обов'язку, здатен обирати способи дії громадянина, виявляє повагу до закону, демонструє знання культури й історії народу. У загальній середній школі громадянська освіта здобувається відповідно до ланок [5, с. 2–3; 15, с. 18; 16, с. 5]. Якщо в початковій школі у вивченні мови й літератури закладають основи ціннісних орієнтацій, що сприяють формуванню особистості громадянина (знання про моральні норми, правила поведінки, комунікативний кодекс), то в базовій школі зацентровано насамперед на соціальному складнику, як-от: уміння спілкуватися в колективі, брати участь у заходах освітнього закладу, набуття досвіду конструктивного вирішення конфліктів, подоланні суперечностей, пов'язаних із дотриманням прав і обов'язків. Співпраця, співробітництво в колективі, вироблення навичок, необхідних налагоджувати й підтримувати діалог, обстоювати власну позицію,

аргументувати з допомогою переконливих фактів, через ланцюжок міркувань; формування знань про громадянське суспільство, демократичні цінності, демократичну державу. Учні та учениці старшої школи здатні свідомо застосовувати набуті громадянознавчі освітні елементи у процесі обговорення фундаментальних понять, як-от: сутність демократії, її реалізації на міжнародному рівні, рівні окремої держави; форми і функції державної влади, діалог на рівні громадяни – держава. Окремо старшокласники вивчають питання культурно-історичних й економічних чинників демократичного поступу [1, с. 3–5].

Громадянознавчі знання, отримані у вивченні української мови, допомагають формувати розуміння суспільного устрою, моделей поведінки та соціальних ролей відповідно до законодавства України. Ознайомлення з історичним досвідом громадянської активності, відображеним у художній літературі (українській і зарубіжній), історії; сприяє соціалізації молодого покоління, інтеріоризації (усвідомлення патріотичної настанови як внутрішньої потреби) демократичних цінностей. Здобувачі загальної середньої освіти демонструють знання про національні й загальнолюдські цінності, розкривають сутність демократії, у навчальній дискусії здатні наводити приклади з художніх творів, що відображають механізми захисту прав громадян і виконання ними обов'язків. Також вони вивчають принципи державного устрою, моделі комунікації «держава – громадянин», способи участі у громадських рухах і впровадження соціальних ініціатив.

Інтеграція громадянських тем у навчальний процес допомагає здобувачам освіти усвідомити значення прав та обов'язків, розвинути соціальну відповідальність та віднайти шляхи активної участі в суспільному житті (громадські рухи, взаємодія з органами влади).

Головними напрямками інтеграції громадянознавчих знань у вивченні української та іноземної мов на основі текстів художньої і юридичної літератури є:

– ознайомлення з поняттями демократії, прав і свобод громадянина, механізмами їх захисту;

– обговорення громадянських і соціальних ролей через аналіз суспільно-політичних, культурних та історичних подій (на основі художніх творів; текстів юридичного підстилю офіційно-ділового стилю; творів мистецького уналеження – музичного, образотворчого, кінематографічного мистецтва тощо);

– дослідження художніх творів, що містять моделі громадянської поведінки;

– побудова діалогу, у якому учні можуть висловлювати власні думки щодо громадянських проблем та аналізувати суспільні явища.

Здобувачі вищої освіти, набуваючи фаху, визначають подальше кар'єрне зростання, причому, зауважимо, що громадянська спрямованість має вияв у намаганні досягнення у фаховій діяльності суголосити з концептуальними напрямками державної політики, готовність результати фахових здобутків упровадити задля розвитку вітчизняних галузей.

Викладене вище переконує в тому, що громадянознавчі освітні елементи мають міждисциплінарний характер. Міжпредметні зв'язки у вивченні гуманітарних предметів (української й іноземної мов, української й зарубіжної літератур) здобувачами загальної середньої освіти уможливають здійснення аналізу мовних одиниць, які вказують на громадянські цінності, символи, пов'язані з культурно-історичним спадком, вказують на номінації, що є відповідниками засвоюваного тезаурусу.

Реалізація міжпредметних зв'язків дозволяє долати суперечність, яка полягає в необхідності імплементувати громадянознавчі освітні складники у зміст навчальних предметів гуманітарного віднесення і не розробленістю

системного подання знань задля набуття громадянської освіти засобами цих предметів.

Шляхами уведення матеріалу, який містить громадянознавчий контент, є такі:

– ознайомлення з термінологічним апаратом, який репрезентує загальну інформацію про державу, демократичні цінності, права й обов'язки людини, відображені в Конституції держави і задекларовані на міжнародному рівні. Суголосність термінологічного апарату вможливує спостереження над семантичними реалізаціями термінів, а також їх використання у формулюванні проблеми. До прикладу, розгляд поняття *патріотизм* (патріотизм – любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви й подвиги [13, Т. 6, с. 97]) на етапі ознайомлення здобувачі загальної середньої освіти засвоюють у лексикографічному опрацюванні (ознайомлення зі словниковими статтями; зіставлення значень, поданих корпусах національних словників; ознайомлення культурно-історичного вектору, що визначив розвиток розгляданого поняття).

Навчальна інтеракція спрямована на обговорення змісту патріотичної поведінки, сутності патріотичних настанов, що актуалізує міжпредметні знання (з історії, правознавства). Набуті знання з історії щодо змісту правових механізмів здобувачі використовують при спостереженні над сюжетом художнього твору, як-от: поемою Тараса Шевченка на історичну тематику («Гайдамаки»), повістю Івана Франка («Захар Беркут»), кінопрозою Олександра Довженка («Земля», «Зачарована Десна», «Україна в огні»), романом у віршах на історичну тематику Ліни Костенко («Берестечко»), романом Павла Загребельного («Я – Богдан»).

Розгляд понять, пов'язаних із семантичним полем громадянськості, вимагає застосування відповідних ефективних методів навчання. Інтерактивні методи уможливають обговорення питань, що стосуються змісту

громадянськості, вияву громадянської позиції; моделювання власних вчинків, які визначають життєву траєкторію громадянина.

У навчальній інтеракції здобувачі здійснюють спостереження над мовними одиницями, які становлять портретні деталі, встановлюють відповідність зовнішніх описів і внутрішніх переживань, якостей, що формують уявлення про моральний портрет патріота. Наводимо фрагмент із кіноповісті Олександра Довженка «Україна в огні» (війна 1939-1945 рр.). Здобувачі загальної середньої освіти разом з учителем аналізують описові мовні одиниці, які виокремлюють портретні деталі [11, с. 165–167; 21, с. 135], також спонукають до осмислення аналізованих понять шляхом сприйняття художнього твору. Лінгвістичний аналіз мовних конструкцій *кам'яніти; смерть люта,невблаганна;пристрасть боротьби і помсти* дозволяє моделювати образ громадянина, здатного на рішучі дії задля відстоювання права на самобутність: *Запорожець наче скам'янів увесь. Він побачив свою смерть – ось вона, топчеться зовсім близько, люта, невблаганна. ... Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він ніби в одну мить взвівся в якийсь надзвичайний ступінь, близький до вибуху. ... Такого ще не бачив ні український місяць, ані зорі. Запорожець один знищив половину ворожих автоматників. Для нього ніби не існувала темрява. Він бачив усіх і все. Він виводив людей на волю, туди, де було закопано зброю* (Олександр Довженко «Україна в огні») [4].

Духовно-національний зміст патріотизму здобувачі загальної середньої освіти описують із використанням мовних кваліфікаторів, як-от: культурно-історична пам'ять, громадянин, гуманізм, родина, патріотичні настанови). На прикладі оприямиленого фрагменту спостерігаємо символіку словосполучення *український місяць* (рідне небо й земля допомагають у боротьбі за свободу), *виводити людей на волю* (задля подальшої боротьбу за самобутній розвиток, розбудову демократичної держави).

Інтегративний розгляд поняття *патріотизм* дозволяє в процесі навчальної інтеракції встановити такі відповідності: національні, європейські й загальнолюдські цінності визначають сучасне розуміння прав і свобод людини й громадянина, соціальних механізмів у демократичній державі; апелюють до вміння реалізовувати права, захищати їх, робити свідомий вибір в обстоюванні позиції громадянина. Викладене має вияв у картині світу, поведінці та вчинках громадянина: вияв у мовленнєвій поведінці, судженнях поваги до представників різних культур, рефлексія соціальної ролі громадянина, який виявляє активну громадянську позицію.

Застосування інтерактивних методів (методу «Пресу», мозкового штурму) сприяє виробленню власної думки (*я вважаю, що..., мою позицію доводять такі факти..., на моє переконання...*), яку здобувачі загальної середньої освіти доводять через наведення прикладів із художніх текстів вітчизняного / зарубіжного письменства:

– Звернувшись до тлумачного словника, опрацюйте словникову статтю до слів «патріот», «громадянин», «герой». У чому, на вашу думку, полягають спільні риси, у чому – відмінні?

- Які моральні якості визначають патріота?
- Якими мають бути вчинки патріота?
- Які вчинки вказують на знецінення громадянського обов'язку?
- У чому полягає сутність мовного патріотизму?

Лінгвістичний аналіз художнього образу дозволяє здійснити спостереження над співвідношенням слів «громадянин», «патріот», «герой». Здобувачі на основі художнього тексту встановлюють спільні і відмінні риси аналізованих мовних одиниць, наводять аргументи з художньої літератури, сучасного життя. До прикладу, здобувачі у вивченні української мови спостерігають над текстом, у якому подано опис героїчного вчинку: *Герої піднімали над мокрими головами рідну свою зброю, ... все, що було дорогого,*

виносили віру в серцях, і болотна брудна гнила вода нагрівалася од гарячої невмирущої людської віри в перемогу і од крові, **вічної світлої пам'яті героїв** (Олександр Довженко «Україна в огні») [4].

Інтерактивна комунікація розгортається навколо питань, як-от:

– Ознайомтесь із визначенням слів «герой», «геройство», «героїчний». Які б приклади для демонстрації значення цих слів ви запропонували б із художніх творів, які читали? Обґрунтуйте вашу позицію.

– Доберіть опис гетьмана України (за вибором). Які героїчні вчинки він здійснив?

Коментуючи, наголосимо на можливості зіставлення художніх образів гетьманів, наприклад, Богдана Хмельницького в романі у віршах Ліни Костенко «Берестечко» (художня інтерпретація битви 18-30 червня 1651 р. поблизу міста Берестечка, Волинь; відтворення героїчних дій наказного гетьмана Івана Богуна, який врятував козацьке військо і вивів з оточення, тоді як Богдан хмельницький фактично був ув'язнений ординським ханом), романі Павла Загребельного «Я – Богдан». Визначення героїчних дій здійснюють шляхом порівняння учинків патріотів / зрадників Батьківщини.

Звернення до історичної спадщини українського народу уможливорює моделювання навчальної комунікації, де здобувачі розкривають роль персоналії в культурно-історичному розвитку держави, утвердженні національних цінностей. Зокрема, Богдан Хмельницький став очільником, під проводом якого було відновлено незалежну державу – Гетьманщину, стверджено національну цінність соборності українського народу.

Персоналія гетьмана також засвідчує виважену дипломатичну діяльність, спрямовану на зміцнення міжнародного становища козацької України. Рекомендованими для аналізу є тексти універсалів Богдана Хмельницького, які відтворюють дипломатичний дискурс XVII століття, дозволяють простежити, як

очільник Гетьманщини провадив міжнародну комунікацію з країнами Західної Європи, демонстрував державницьке мислення.

Звертаючись до характеристик, що визначають діяльність державника, варто ознайомити з афоризмами авторки художнього твору «Берестечко». Усталені вислови Ліни Костенко здобувачі аналізують, діляться міркуваннями про те, як бачать сучасний розвиток української держави. Робота з афоризмами передбачає насамперед спостереження над мовними одиницями, які реалізують значення, уналежнені до семантичного поля громадянськості: 1) *Світ за очі, покидавши своє. / Шукати Україну в Україні. / деє має ж бути, деє вона та є! / Своя. Свобідна. Ще не занепащена. / Де вже не владен лях ані Аллах. / Дністро і Буг, Поділля і Брацлавщина / самі себе вивозять на волах* (Ліна Костенко «Берестечко»)[6, с. 21];

Питання, винесені для моделювання публічного діалогу, мають такі напрями обговорення проблеми:

– Надайте визначення поняттю «демократична цінність». За сюжетом обговорюваного художнього твору визначте демократичні цінності, обстоювані головними героями.

– Розкрийте демократичну цінність, яка для вас є визначальною.

– Які, на вашу думку, є демократичні цінності мають становити основу життєвого шляху громадянина і визначати його поведінку в суспільстві.

– Визначте демократичні риси Гетьманщини. Які демократичні риси ви визначаєте провідними задля розвитку сучасного українського суспільства?

– Розкрийте суголосність прав і обов'язків громадянина на прикладі життєвого шляху історичного діяча / художнього героя.

Персоналії, діяльність яких може бути визначеною як патріотична, демонструють через учинки громадянську позицію. До прикладу, ознайомлення здобувачів з історичними персоналіями – поплічниками Богдана Хмельницького, опоетизованими в художній літературі, апелює до культурно-

історичної пам'яті. Поетичні оніми спостерігаємо в тексті роману у віршах «Берестечко». Мовностилістичний аналіз онімів дозволяє вияв культурно-історичної інформації [5].

Завданням є порівняти історичні факти, описи, пам'ятки з художнім описом подій. Алгоритмом визначення громадянської ідентичності персоналії є встановлення таких реляцій: усвідомлення себе як громадянина України; відчуття спільності з українським народом; визнання значущості державних традицій, культурної спадщини та історичних цінностей; орієнтація на активну громадянську позицію та соціальну відповідальність.

Порівняймо: 1) історичні персоналії (Іван Богун, брати Виговські, Гуляницькі, Золотаренки, Іван Гиря, Остап Гоголь, Філон Джалалій, Максим Кривоніс, Михайло Кричевський, Мартин Небаба); 2) художні образи.

Виписати із тлумачного словника значення геральдичних номінацій, зокрема гетьманських клейнодів. Надайте короткий коментар про історичних діячів, описаних у художньому тексті. Якими ви уявляєте полковників – поплічників гетьмана Богдана Хмельницького?:

– Хмелій, Хмельницький! / Де ж твої клейноди? / Де корогви? Де грім твоїх музик? / Де в битвах завойовані свободи? / Де твій Богун, Пушкар і Джеджалик? / Козак Небаба, ох, таки ж не баба! (Ліна Костенко «Берестечко») [6, с. 5-6].

Підготуйтеся до обговорення питань, винесених на обговорення:

1. Яку роль відіграють геральдичні символи в осмисленні державницького поступу, громадянської позиції?

2. Яку культурно-історичну інформацію вони містять? Наведіть геральдичні символи країни, мову якої ви вивчаєте, або за вибором.

3. Випишіть словникову статтю до слова *козак*. Опишіть козаччину, яку ви уявляєте з прочитаних художніх творів, перегляду художніх кінофільмів на основі творів вітчизняного / зарубіжного письменства.

– Відтворіть історичні події за наведеним фрагментів із роману у віршах Ліни Костенко «Берестечко», події 18-30 червня 1651 р. *Ходив із батьком на султана / і з Сагайдачним на Москву! / Я Польщу в Польщу пересунув* (Ліна Костенко «Берестечко») [6, с. 37]; *Отак скажу я на Суді Страшному. / Умру в багні, воскресну в Богуні. / Бо він – Іван. Іван – то є син Грому. / Він брат всього святого у мені* (Ліна Костенко «Берестечко») [6, с. 40]. Як ви розумієте *побратимство*, описане в часи Хмельниччини і нині (на основі перебігу війни України й росії).

– Доведіть слушність думки про те, що кожен народ має героїв. Які герої для вас є зразком для наслідування?

Інтеракція уможлиблює здійснення аналізу художніх образів, створених засобом знакового матеріалу інших видів мистецтв (кінематографу, музичного й образотворчого мистецтв). До прикладу, здобувачі на основі сюжету першотворів визначають художню естетику дійових осіб. Порівнювали художні образи повісті «Захар Беркут» (Іван Франко, 1883) і художніх фільмів «Захар Беркут» (Л. Осика, 1971), «Зринаючий яструб» (Ахтем Сейтаблаєв, Джон Вінн, 2019). Сучасна інтерпретація першотвору у фільмі має гасло «У свободі моя сутність»). Здобувачі опрацьовують структуру символів «свобода», «сутність» в українській культурі, коментують назву, обґрунтовують позицію того, що було вкладено у зміст символу «яструб» (пор. головний герой, очільник тухольців Захар Беркут).

Лінгвістичний аналіз тексту саундтреку (текст написано Святославом Вакарчуком) до художнього фільму «Зринаючий яструб» надає змогу через словесні образи «ранок» й «імла» підкреслити вимір протистояння українців проти монгольської орди (1241 р.). «Сили зла» мають бути поборені задля збереження самобутності: *Аж ранок настає. / Дим над головою. / Навколо імла. / Ми стали до бою. / І з силами зла* (текст пісні до фільму). Любов до рідної землі визначає рішучість у діях тухольців, співвідносна із самопожертвою заради

наступного покоління. Мовностилістичний аналіз текстового супроводу, спостереження над візуалізованим засобом кінематографу сюжетом сприяють формуванню у здобувачів уявлення про громадянську позицію, громадянську діяльність, форми вияву мужності, набуттю досвід героїчних учинків.

Викладений вище дидактичний ресурс транслює культурно-історичну інформацію, сприяє виробленню у здобувачів у навчанні української мови патріотичної поведінки, що має вияв у повазі до культурно-історичного спадку, рідної мови, національних традицій; активній громадянській позиції.

Культурно-історична пам'ять спонукає до усвідомлення причетності до історії народу, спонукає до безпосередньої участі у її творенні [1; 2, с. 169–170; 7, с. 133–135]. У навчальній комунікації під час спостереження над мовним матеріалом інтеграція громадянознавчих освітніх елементів може здійснюватися на основі розгляду державотворчих процесів в Україні в діяхронному вимірі, усвідомлення історичного чинника державотворення, ролі активної участі громадянина в суспільному житті, обстоювання демократичних цінностей. На рівні формування громадянської культури робота з мовним матеріалом, який містить інформацію про історичні події, дозволяє розгорнути дискусію про вибір громадянина, вагу державницької національної ідеї. До прикладу, звертаючись до історичних фактів, зокрема Національно-визвольної війни 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, здобувачі надають історичний коментар щодо подій Жовтоводської битви (5-6 травня 1648 р.), Корсунської битви (16 травня 1648 р.), битви під Пилявцями (нині населений пункт Пилява Хмельницької обл.) 11-13 вересня 1648 р., ознайомлюються з художнім відтворенням звитяжних битв за право на самобутність: *Як ви забули **Корсунь** і **Пиляву**, / як вам на греця слава **Жовтих Вод**, / то промінійте славу на халяву, / і засміється сам Іскаріот!* (Ліна Костенко «Берестечко») [6, с. 32].

Питання, винесені на обговорення в проблемному полі громадянськості:

– Розкрийте роль битв під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями для утвердження державницької національної ідеї.

– Як ви розумієте поняття «соборність»?

– Чому в романі у віршах «Берестечко» гетьман закликає пам'ятати про переможні битви козацького війська? Яку культурно-історичну інформацію місять назви населених пунктів?

Інтертекстуальне прочитання текстового фрагменту моделює культурно-історичний і державницький розвій української держави: *Чому ж не взяв я шапку Мономаха / у свій найвищий, в зоряний свій час? / Коли вступив у Київ я комонно – / Після Пиляви, після Жовтих Вод – / мене ж вітали малиновим дзвоном, / мене ж Мойсеєм називав народ!* (Ліна Костенко «Берестечко») [6, с. 79].

Питання, винесені на обговорення:

– Доберіть інформацію про Володимира Мономаха. Прокоментуйте позицію Богдана Хмельницького про розгляд України як спадкоємиці Київської Русі.

– Як ви розумієте державницьке мислення очільника держави? У чому полягає громадянський обов'язок очільника?

– Звернувшись до біблійного прочитання, ознайомтесь з інформацією про Моїсея, розкрийте його роль у визволенні єврейського народу. Опишіть художній образ Моїсея поеми «Моїсей» Івана Франка. Чому Богдана Хмельницького в романі у віршах «Берестечко» названо Моїсеєм українського народу?

Національна ідентифікація особистості визначає подальшу поведінку громадянина, який відчуває на рівні інтеріоризації цінність рідної землі – малої батьківщини й Батьківщини. Шляхом спостереження над топонімами здобувачі відтворюють тогочасну географічну карту України, переконуються в тому, що національна ідентифікація визначає єдність українського народу: *Прийшли... Спасибі... Ось мої полки. / Уже й знамена із лісами врівень. / Оце ж мої Волинці,*

Пінчуки. / Мої Драчі, Немиринці і Гнівани! (Ліна Костенко «Берестечко») [6, с. 153]. Авторка роману у віршах використовує художній троп метонімію задля змалювання описуваної епохи, коли весь український народ незалежно від станових інтересів об'єднався в національному визволенні. Згорнуте порівняння *знамена із лісами врівень* підкреслює єдність і рішучість у боротьбі проти Речі Посполитої, колонізації української культури.

Національно-духовний вимір патріотизму, що має вияв у рефлексії єдності з кожним представником етнічної спільноти, в художньому мовленні передається через повтор присвійних займенників: *Умань моя, моя Горинь і Згубівко. / Радомко ранньої сивини. / Моя Божедарівко, Миролобівко, / Ганно-Зачатівко, сина зачни! / В Сумах Твоїх, у Твоім Голосієві – / На весь Хрестипіль, Хрестица, Хрести – / Сина Славутича, сина Месію, / Сина Спасителя!.. А нас прости* (Ліна Костенко «Берестечко») [6, с. 116].

Патріотичні настанови мають також духовну природу, що виявляється в релігійних переконаннях. Здобувачі здійснюють етимологічний аналіз назв населених пунктів, коментують культурно-історичну основу номінації: *Моя добринь, горбата від обухів! / Моя Гординь, щербата від неслав. / Моя Білобожниця, мій Богодухів, / моя Вознесенка, мій Богуслав! / Лавро моя! Мій колючий Тернопіль! / Вічний Ридоміль і вічна Ташань. / Білою Церквою в зоряний попіл / вирости храми твоїх ридань* (Ліна Костенко «Берестечко») [6, с. 116]. Семантичне поле охоплює реалізації номінацій на позначення сакральних будівель: *лавра, храм*.

Як висновок, шляхом спостереження над художнім текстом здобувачі освіти виокремлюють і класифікують одиниці, що ословлюють громадянські цінності (громадянська ідентифікація, вербалізатори патріотичних настанов, культурно-історична реляція, модель мовної особистості).

У вивченні української та іноземної мов у закладі загальної середньої освіти соціальний і політико-правовий вимір патріотичних настанов має вияв у

повазі до державної символіки, свят і пам'ятних дат, вагомих для народу. До прикладу, здобувачі працюють у межах дослідницького проєкту «Держава і право», добираючи інформацію про українські свята і пам'ятні дати, дати країни, мову якої вивчають (або за вибором), толерують національні цінності культур, виявляючи свою позицію в конструктивній міжкультурній комунікації: День Соборності України (22.01), День Героїв Небесної Сотні (20.02), День Конституції України (28.06), День Української Державності (15.07), День Державного прапора України (23.08), День незалежності України (24.08), День Гідності та Свободи (21.11).

Системність імплементації громадянознавчих знань у вивченні української та іноземних мов у вищій школі апелює насамперед до рефлексії професійного самовизначення, коли здобутки й напрацювання стають здобутками народу; виконання громадянського обов'язку розуміють як вияв культури праці, а також ретрансляцію фахової інформації, умінь наступній генерації. Модель патріотичної поведінки майбутнього фахівця апелює до вироблення високої культури фахового мовлення, продукування фахового мовлення. Робота з термінологічним апаратом ґрунтована на інтегральному розгляді, що сприяє виробленню системного міждисциплінарного знання. Міждисциплінарне навчання уможливорює розв'язання фахових завдань із використанням досвіду вивчення суголосних дисциплін. Рекомендованою є робота з корпусом національних словників, що вможливорює вироблення термінологічної грамотності майбутніх фахівців.

Висновки. Інтеграція громадянознавчих елементів у вивченні української та іноземних мов здобувачами загальної середньої та вищої освіти орієнтована на актуалізацію міжпредметних знань, що вможливлюють розгляд проблем у межах семантичного поля громадянськості на основі використання мовного ресурсу, історичного матеріалу, знакового матеріалу мистецтв. У вивченні мови спостереження над механізмами вербалізації громадянських цінностей сприяє

формуванню громадянської культури особистості, визначає подальший фаховий розвиток, окреслює культуру самостійного пошуку відповідно до освітніх запитів.

Перспективами подальших розвідок є вивчення питання реалізації міждисциплінарних зв'язків у формуванні громадянської компетентності фахівців вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Н. Виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови. *Дивослово*. 2019. № 3(744). С. 2–7. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/717262/>

2. Вашкевич В. М. Феномен історичної пам'яті. *Гілея*. 2009. Вип. 18. С. 168–175. URL: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=28>

3. Громадянська освіта: теорія і методика навчання : метод. посіб. для вчителя. Київ : Етна-1, 2008. 194 с. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=pONCJIUAAAAJ&citation_for_view=pONCJIUAAAAJ:M3ejUd6NZC8C

4. Довженко О. П. Україна в огні: кіноповість / е-книга. Київ: Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2015. 184 с.

5. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 325 с. URL : <https://moodle.znu.edu.ua/mod/resource/view.php?id=393352&forceview=1>

5. Коломієць Т. Організація патріотичного виховання в закладах освіти за сучасних умов. *Виховна робота в школі* наук.-метод. журнал. 2018. № 10. С. 2–7.

6. Костенко Л. В. Берестечко: іст. роман: авт. післямова І. Дзюба, В. Панченко; іл. С. Якутовича. Київ: Либідь, 2010. 232 с. С. 218–223.

7. Кульчицький В. Й. Педагогічна характеристика категорії «патріотичне виховання» в історичному аспекті. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка*. 2015. Вип. 4. С. 133–141. URL : <http://journals.kogpa.te.ua/index.php/pedagogy/issue/view/5/5>

8. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. 112 с. URL : <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1192?show=full&locale-attribute=ru>

9. Література на полі медій : колект. монографія / на пошану Д. Наливайка / ред. Гундорова Т. І. та Сиваченко Г. М. Київ, 2019. 400 с. URL : <http://www.ilnan.gov.ua/index.php/uk/publikatsii/item/653-literatura-na-poli-medii-zbirka-naukovykh-prats-viddiluteorii-literatury-ta-komparatyvistyky-instytutu-literatury-im-thshevchenka-nan-ukrainy-red-hundorova-t-i-syvachenko-h-m-k-2018-633-s>

10. Магдич Т. П. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 28. С. 77–81. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/28.14>

11. Матющенко А. В. Корнійчук VS Довженко: драматургійна візія війни. *Література й історія: мат-ли Всеукр. наук. конф. (17–18 листопада 2022 р.)* / редкол. : Н. В. Горбач (відп. ред.), В. М. Ніколаєнко (ред.-упоряд.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2022. С. 165–170. URL : <https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/handle/12345/17252?locale-attribute=uk>

12. Новосьолова В. І. Підручник української мови як засіб формування громадянської відповідальності здобувачів освіти. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. Київ: Педагогічна думка, 2018. Вип. 21(2). С. 313–322. URL : <https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/175>; DOI: <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2018-21-312-322>

13. Онлайнова версія академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. URL : <http://sum.in.ua>.

14. Позняк С. І. Взаємодія в освітньому середовищі як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: концептуальні основи дослідження. *Проблеми політичної психології*. 2020. Вип 9(23). С. 195–213. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-53>

15. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18–20. URL : https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=iUvny0IAAAAJ&citation_for_view=iUvny0IAAAAJ:Tyk-4Ss8FVUC

16. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності старшокласників засобами різних предметів. *Історія в школах України*. [Електронний ресурс]. 2010. www.civiced.org.ua.

17. Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–41. URL : <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/486>

18. Розвиток громадянської спрямованості особистості / М. Й. Боришевський, Т. М. Яблонська, В. В. Антоненко та ін.; за заг. ред. М. Й. Боришевського. Київ: Педагогічна думка, 2007. 186 с.

19. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с. URL : https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=EaA1kacAAAAAJ&citation_for_view=EaA1kacAAAAAJ:u5NHmVD_uO8C

20. Сизоненко Н. М., Антонюк М. А. Лінгвальна репрезентація лексико-семантичних груп *країна-ворог, ворожі війська, очільник країни-ворога* в публіцистично-політичному дискурсі. *Вісник науки та освіти. Серія: філологія*,

культура і мистецтво, педагогіка, історія та археологія, соціологія. 2023.
№ 4(10). С. 169–180. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-4\(10\)-169-180](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-4(10)-169-180)

21. Скачков А. Ю. Зовнішнє і внутрішнє в концентрованому портреті. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць.* Харків: Вид-во ХДПУ, 2000. Вип. 4. С. 135–139.

22. Чернуха Н. М. Формування громадянськості учнівської молоді: інтеграція соціальних впливів суспільства: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2006. 306 с. URL :
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=rIN1KDQAAAAJ&citation_for_view=rIN1KDQAAAAJ:YFjsv_pBGBYC